Cariera literaturii antiunioniste în Transilvania. Cazul lucrării lui Maxim Peloponeziacul, *Carte sau Lumină* (1699)

Laura STANCIU

Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie
"1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia, Faculty of History and Philology
Personal e-mail: laurastanciu@hotmail.com,

The Career of Anti-unionist Literature in Transylvania. The Case of Maxim Peloponeziacul, Carte sau Lumină (1699)

At the beginning of the 18th century, in a complex international political context of resettling the spheres of influence between the dominant powers in the region – the Habsburg Empire, the Ottoman Empire, Russia – the political and cultural elite of Wallachia was looking for a new direction.

Considering this fact, the author pursues the spreading of anti-Catholic literature from the south of the Carpathians (from Wallachia) to Transylvania (18th – 19th centuries). She proposes an analysis of the impact of this anti-Catholic discourse in a province that had been recently annexed by the Habsburg Empire and was known at that time as a bastion of Catholicism.

This study analyses, following the handwritten comments found on books that circulated in Transylvania, the impact of polemic anti-Catholic literature on the Uniate and non-Uniate environment from Transylvania in the 18th – 20th centuries. The author also investigated the role played by the discourse of the Greek Maxim Peloponeziacul (Carte sau Lumină) in the conception of the self-defining literature of Greek-Catholics from Blaj, in the mid-18th century.

Keywords: Transylvania, Blaj, Union, Transylvanian School, Greco-Catholic Church, theological polemic.

Argument. Context

La 1699, atunci când apărea ultima carte imprimată de Antim Ivireanul în româneste, mă refer la textul semnat de Maxim Peloponeziacul, *Carte sau Lumină*, era reglementat statutul juridic al Transilvaniei în cadrul Imperiului Habsburgic (prin pacea de la Karlowitz din 6 ianuarie 1699), dar drumul până la integrarea ardelenilor în Imperiu rămânea lung[1]. Cu toate că Habsburgii erau recunoscuți în epocă drept principalii susținători ai catolicilor în Răsărit, această realitate nu era încă concretizată nici măcar în Transilvania, prin Unirea Bisericii românilor transilvăneni cu Biserica Romei (proces început, este adevărat, în 1697, dar perfectat abia în 1701). Demersul habsburgilor şi al iezuiților pentru atragerea românilor la catolicism ajunsese desigur la cunoştința autorităților extracarpatice, cel mai probabil prin desfăşurarea anchetelor făcute de Guberniu şi Dietă între românii transilvăneni, care încercau să vadă raportarea românilor la Unire (în lunile ianuarie-februarie şi în toamna anului 1699[2]). La sud de Carpați exista, fără dar şi poate, un interes politic pentru păstrarea Transilvaniei în sfera de influență a Țării Româneşti, o dorință a elitei politice muntene de menținere a unei hegemonii culturale asupra românilor ardeleni. Chiar dacă contracararea expansiunii Habsburgilor începea să intre în atenția elitei româneşti sud-carpatice, ea nu s-a transformat într-o reacție sau o atitudine fățiș antihabsburgică din partea autorităților muntene, cu toate că intransigența confesională a acesteia, exprimată prin susținerea editării unei virulente literaturi anticatolice aici, deconspira şi o anumită atitudine politică[3]. Cartea lui Maxim Peloponeziacul era destinată sprijinirii românilor din Ardeal supuşi prozelitismului calvin şi

catolic[4], așa cum consemna îndemnul de pe pagina de titlu: „[...] pentru ca să se dea în dar pravoslavnicilor". Susținerea financiară a lui Constantin Brâncoveanu pentru tipărirea versiunii românești a lucrării grecului (a fost tipărită 30 aprilie 1699) deconspira vădit spirit anticatolic, alimentat la sud de Carpați, probabil, de îngrijorarea creșterii puterii Habsburgilor, fără a omite însă faptul că elita munteană devenea tot mai tentată de protectoratul Rusiei, în fața Imperiului Otoman.

Și asta cu atât mai mult cu cât, între cărțile editate din porunca lui Constantin Brâncoveanu se numărau și alte lucrări apologetice. De pildă la Iași, în 1689, se tipărea lucrarea patriarhului Dositei al Ierusalimului „Împotriva latinilor" sau alte lucrări ale lui Maxim Peloponezianul, precum *Manual în contra schismei papistașilor*, prima ediție apărută la București, în limba greacă, în 1690, atunci când era publicată și versiunea grecească a lucrării *Carte sau lumină*[5]. Ambele lucrări erau îndreptate împotriva primatului papal. Reamintim că Maxim Peloponezianul a trăit printre catolicii din Ierusalim, fiind discipolul patriarhului din Alexandria (1590-1601), Meletie Pigas, cunoscut adversar al Bisericii Latine și al Unirii de la Brest (1596)[6]. La rândul său, Meletie Pigas era cunoscut în Țara Românească prin lucrările sale dogmatice anticatolice, printre care se remarca cartea *Învățătura ortodoxă,* în care el combătea primatul papal și *Filioque*[7]. Dar interesul nostru nu vizează motivația pentru care a fost redactată literatura anticatolică și nici scopul urmărit de elita românească care a susținut tipărirea acesteia în spațiul românesc extracarpatic. Noi vrem să înțelegem impactul acestui discurs anticatolic a lui Maxim Peloponeziacul, în epocă, atât în mediile unite, cât și în cele neunite din Transilvania, cu o privire specială asupra influenței pe care această literatură a exercitat-o asupra scrierilor de autodefinire identitară a uniților, la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Neuniții ardeleni la mijlocul secolului al XVIII-lea, prin lucrarea lui Visarion de la Sâmbăta, *Uniația sau legea a treia* (1746)[8], propagau excursul lui Maxim Peloponeziacul, din *Carte sau Lumină* (1699)[9]. În teza preluată de neuniții ardeleni se pretindea că „legea strămoșească" provine în totalitate de la Apostoli și se bucură în integralitatea ei de autoritatea Sfinților Părinți, formulată de aceștia la sinoadele ecumenice[10]. În sensul celor afirmate, teologia neuniților îi acuza pe uniți că ar fi întemeiat o nouă „lege", când, prin trecerea lor sub jurisdicția Papei, nu abandonaseră pe de-a-ntregul „legea strămoșească", iar din „legea papală" au preluat doar anumite lucruri[11]. Adversarii uniților condamnau schimbarea și o percepeau drept un „soi de amestec", prin care uniții nu erau „nici în legea Papei, nici în legea noastră", ci într-o a „treia lege"[12]. În viziunea lor, uniții interpretau dogmele și învățăturile după „voia" lor, adică în maniera teologiei latine, încălcând, astfel, „legea strămoșească"[13].

Prima generație a Școlii Ardelene (Petru Pavel Aaron, Atanasie Rednic, Silvestru Caliani, Gherontie Cotore, Leonte Moschonas și Grigorie Maior) confruntată cu ampla mișcare organizată de opozanții Unirii în jurul călugărului Visarion Sarai, în fața acuzelor neuniților, afirmau cu tărie, la 1750, convingerea lor în unitatea credinței dintre Apus și Răsărit[14]. Această credință unică se manifesta, în ochii lor, într-o varietate de tradiții liturgice, a căror validitate se întemeia atât pe tradiția orientală, cât și pe cea occidentală. În opinia lor, complementaritatea tradiției orientale și a celei occidentale este susținută de un patrimoniu comun, oferit prin intermediul scrierilor patristice ale Sfinților Părinți și de Sfânta Scriptură. Noutatea lucrării lor, *Floarea adevărului*, era folosirea exclusivă a patrimoniului liturgic oriental, ca parte constitutivă a discursului: „[...] s. Unionem ex libris Valachicis ostendimus [...] Incidimus enim in libros antiquos valde in Valachia impressos, in quibus clare s. Unionem invenimus, quos nec illi negare possunt"[15]. Așadar, autorii *Florii adevărului,* în „Predoslovie către cetitoriu", la ediția a doua, din 1816[16], enumerau „cărțile Sfintei Besearecii noastre [...] din care am cules această Floare": *Biblia* (București, 1688), *Triod cu Strajnic* (București, 1747), *Penticostar* (Râmnic, 1743), *Minei* (Râmnic, 1737), *Pravila* (Târgoviște, 1652), *Mărgărit* (adică textele patristice ale lui Ioan Gură de Aur, București, 16921), *Molitvelnic* (Râmnic, 1730), *Liturghia* (București, 1747), *Viața sfinților* (Iași, 1682), *Cluciu, adică Cheaia înțălesului* (București, 1675), *Învățături creștinești* (Snagov, 1700), *Învățătură creștinească despre Sfânta Liturghie* (Iași, 1697). De aceea am afirmat, cu alt prilej, că teologia unită scrisă de această generație rămâne influențată, prin sursele folosite, prin tratarea subiectului și prin mesaj, de discursul teologic al lui Maxim Peloponeziacul[17]. Autorii *Florii adevărului*, la 1750, au folosit lucrarea Maxim Peloponezianul, ca text de bază citând frecvent și amplu din acesta[18].

Printre uniți

Spunem aceasta cu atât mai mult cu cât, pe un exemplar al lucrării *Cartea sau Lumină*, în acești ani și ulterior, au fost operate adnotări și ștersături care indică rolul de „ghid concurent", pe care Maxim Peloponeziacul l-a jucat pentru autorii discursului identitar unit. Avem un indiciu clar care ne arată perfecta solidaritate logică a *Florii adevărului* cu întregul context. În febra creației de la Blaj au fost șterse și au fost înlocuite chiar pe foaia de titlu al cărții conceptele „lumină", „adevăruri" cu „minciună", „hule

mincinoase" (vedeți ilustrațiile care însoțesc studiul). De asemenea, pe parcursul cărții cititorul are surpriza să descopere consemnate și alte verdicte „hulitoriu și de S. Petru"[19], „spurcat hulitoriu de S. Petru Apostolu"[20], „hula asupra S. Petru Apostolul"[21], „afurisitu hulitoriu de S. Petru Apostolul" (caractere latine), „hulitoriu de Hristos"[22], „minciunile neuniților"[23].

Deși cartea este considerată atât pe forzațul 1 cât și pe forzațul 2 „sfântă și dumnezeiască carte", autorul ei, *învățatul ieromonah Maxim Peloponeziacul*, este înlocuit pe foaia de titlu şi numit „măgarul mincinos şi hulitor", „Maxim mincinosul", „spurcatul" sau „ereticul". Pe parcursul cărții autorul grec este gratulat în termenii, „Anticristul e îngrijitorul minciunilor lui Maxim Mincinosul Ereticul, Hulitorul și vrăjmașul Neunii ținut". Dacă ținem cont de formele neologice ale acestor înscrisuri, care vor apărea ulterior în uzul limbii române, chiar de ortografia convențională de proveniență germană folosită, l-am putea suspecta pe călugărul Carol Neurauter (1667-1702), primul teolog iezuit numit pe lângă episcopul Athanasie Anghel, ca fiind autorul acestor însemnări.

Exemplarul are comentarii consemnate atât cu caractere chirilice cât și cu caractere latine, făcute cu ortografii diferite şi care păstrează părerea uniților despre tezele grecului „Minciuni multe și mari (caractere latine); minciuni multe și destule minciuni"[24]. Pe parcursul textului întâlnim intervenții repetate, care apostrofau „clevetirea"[25] la adresa uniților și „hula asupra s[fântului] Petru, apostolu", însemnări de lectură făcute dea lungul timpului.

Reține atenția consecventa corectură făcută antetului, mai ales în cadrul capitolului *Pentru începătoria papilor*. Pagini la rând este înlocuit în antetul impar numele *Peloponiziacul* și calificat autorul cărții cu atribute de genul: *iriticul*, *eriticul*, *hulitoriul*, *măgariului*, *hulitul* și *eriticul*, *blăstămatul*. Pe pagina pară, în antet în locul termenului *papei* din titlul capitolului apar calificative precum: *iriticilor*, *minciunilor*, *vorbe de vrajbe*, *blăstămilor celor [...]*. Sunt intervenții cu grafii și ortografii diferite (caractere chirilice și latine, făcute cu penița și cu creionul), care ne arată proprietari diferiți din mediul neunit și unit. Probabil înainte de a ajunge în biblioteca blăjeană cartea a aparținut unui neunit.

La cuprinsul cărții, marginal pe pagina cu *Scara*, se consemna cu caractere latine concluzia unuia dintre lectori „a mincinosului maksim peloponninsenul". Toate aceste consemnări arată lecturile repetate şi raportarea emoțională a elitei greco-catolice la celebra lucrare. Exasperat de conținutl cărții, unul dintre cititori, probabil cel care s-a și semnat, un anume Iordache Băl[...], se exprima spunând „Aici iaste sfârșitul minciunilor lui Macsim mincinosul, ereticul [...] și blăstămatul neuniților. Minciuni multe și mari. Minciuni multe și destule minciuni"[26].

Dacă vrem să înțelegem impactul discursul anticatolic a lui Maxim Peloponeziacul, în mediile unite şi neunite din Transilvania trebuie să vedem care a fost circulația acestei cărți aici şi cum se raportau ardelenii în urma lecturii ei. Unul dintre cele mai spectaculoase exemplare păstrate în Ardeal, dintre cele unsprezece care știm că au circulat în Transilvania[27] nouă ne-au captivat atenția. De aceea, ne-am referi la unul dintre cele șase exemplare ale cărții lui Maxim Peloponeziacul, *Carte sau Lumină*, depozitate la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, sub cota nr. 84, aflat pe parcursul secolelor XVIII-XX, la Blaj. Pe forzațul 1 al cărții se află ștampila „Biblioteca Seminarului Greco Catolic din Blaj", iar pe foaia de titlu avem menționat un anume F. Foleanul[28].

Pe fondul mișcării contestatare la adresa Unirii, condusă de călugărul Sofronie din Cioara (1757-1761) în Transilvania, înregistrăm, la sud de Carpați, o reacție la politica editorială a episcopului unit Petru Pavel Aaron, manifestată prin producția de carte înregistrată în Tipografia de la Râmnic. În 1760 era reeditată lucrarea „Carte sau lumină, cu drepte dovediri pentru Vavilonulu celu, tăinuitu, carele iaste la Rămleani"; ea era tradusă după originalul grecesc al lui Nil, arhiepiscopul de Salonic, fără a se specifica autorul lucrării[29]. Un exemplar din această ediție a circulat în mediu neunit din Tălmăcel (Mărginimea Sibiului), fiind în proprietatea unui anumit Constantin, în anul 1766, conform însemnărilor de pe această carte. Lucrarea, sub cota CRV 29[30], se află azi depozitată la Biblioteca Academiei Române, Filiala din Cluj Napoca. Interesant şi relevant este faptul că în același fond de carte veche al Bibliotecii Academiei Române, avem șase exemplare, în limba română, aparținând ediției de la Snagov, din 1699[31].

Unul dintre cei mai cunoscuți intelectuali ardeleni, Petru Maior, în lucrarea sa de tinerețe, *Procanon* (1783)[32], preia un citat din capitolul 17: *pentru începătoria papilor* din lucrarea lui Maxim Peloponeziacul. Este vorba despre o precizare explicită a poziției anticuriale a lui Petru Maior, care cita opinia grecului privitoare la primatul papal, fără a o comenta însă[33]. Chiar dacă la o comparație între cele două texte, ambele opinii, atât a lui Maxim Peloponeziacul cât şi a lui Maior, intrau în logica polemică antipapală a vremii şi chiar păreau că exprimă o aceeași atitudine antipapală scopul evident a iluministului ardelean nu era acela de a se asocia opiniei autorului grec şi nicidecum de a se alinia poziției acestuia. Aceasta pentru că *Procanonul* abordează cea mai acută polemică care frământa viața religioasă a Europei, aceea legată de infailibilitatea papei de la Roma şi primatul acestuia în Biserica creştină[34]. Apropierea lui Maior de spiritul anticlerical al lui Febronius se făcea în limitele lumii şi culturii catolice. Miza *Procanonului* constituia tratarea problemei privilegiilor, a drepturilor şi a Bisericii

naționale românești din Transilvania, în raport cu Roma. De pe poziția catolicului Maior a criticat, în *Procanon*, ostentația Papalității, de aici respingerea infailibilității papei și afirmarea infailibilității conciliului (sobor) ecumenic. Desigur viziunea lui a fost puternic influențată de poziția episcopilor germani, care raportându-se la principiile de gândire febroniene și-au proclamat autonomia față de papalitate, dar rămânând slujitorii Bisericii catolice[35].

Câteva decenii mai târziu, episcopul unit de Oradea, Samuil Vulcan (1806-1839) cunoștea lucrarea lui Maxim Peloponeziacul. El a interzis - datorită conținutului polemic, anticatolic, care combăteau cele patru puncte florentine - circulația și răspândirea lucrării grecului (*Cartea sau Lumină*, Snagov, 1699) pe teritoriul eparhiei sale, încurajând înlocuirea acestei cărți cu lucrările tipărite la Blaj, în epoca lui Visarion Sarai și a lui Sofronie[36]. De altfel, ediția românească a lucrării grecului era considerat în epocă un adevărat manual împotriva „papistașilor"[37], fapt ce explică interesul ardelenilor uniți pentru această lucrare, pe tot parcursul secolele XVIII și XIX.

Cartea grecului o găsim în Transilvania și în bibliotecile private urbane și rurale unite ardelene. Despre succesul și răspândirea cărții la nord de Carpați ne vorbesc unele consemnări pe alte două exemplare ale lucrării lui Maxim Peloponeziacul din același fond clujean. În anul 1803, un anume Lazăr Flore, „căpelan pe lângă Georgie sau Getar Petru" din orașul Sighet, în Maramureș parcurgea cartea[38].

Tot la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, sub cota nr. 69 să găsește un exemplar care a circulat în mediul unit și a aparținut preotului Ștefan. Lucrarea se afla în biblioteca lui „Popa Ștefan, la Galda de Gios, în 16 iulie 1717". Acesta este exemplarul cumpărat probabil de Ioan Micu Moldovan de la unul dintre descendenții parohului din Galda de Jos și care se va regăsi între cărțile bibliotecii lui I. M. Moldovan, mai târziu[39]. Interesant, dar deloc surprinzător este faptul că, în aceeași bibliotecă a lui Moldovan, regăsim și lucrarea *Floarea adevărului*, în ediția ei din 1816[40]. Asta, desigur, denotă interesul constant, serios al elitei blăjene pentru a cunoaște, înțelege și aprofunda controversa polemică dintre latini și greci.

Dacă știm că atunci când Ion Bianu lucra la Catalogul *cărții româneșt vechi* primea din Transilvania de la Ion Micu Moldovan cufere cu cărți românești, în 17 ianuarie 1933, în Biblioteca Mitropoliei greco-catolice din Blaj intra un exemplar al *Cărții* lui Maxim Peloponeziacul, provenit cel mai probabil din biblioteca lui Ion Bianu, pentru că poartă semnătura bibliologului. Era un semn al atașamentului bibliologului față de orașul Blaj, unde își făcuse școala. Într-un gest simbolic de reciprocitate, în schimbul *Archivului* lui Cipariu, Biblioteca Mitropolitană era înzestrată de Academia Română cu importanta lucrare de la sfârșitul secolului al XVII-lea[41]. Începutului de secol XX îi revenea așadar misiunea de a readuce în atenția blăjenilor și de a sublinia dubla misiune, cea de liant dar și cea de concurent pe care această lucrare l-a jucat timp de trei secole în cultura română modernă.

Printre neuniți

Dat fiind conținutul și însemnările de carte purtate pe exemplarele văzute, nu avem dubii privitoare la popularitatea tezelor din *Carte sau Lumină* prinre neuniți. Încă din anul 1701, în sudul Transilvaniei, negustorul Gheorghe Hârș intra în posesia unui exemplar al cărții pe care știm că l-a păstrat până în anul 1730[42]. Tot pe atunci, Ioan Grecu nota la 1804, în aceeași carte, dar care îi aparținuse celebrului șcheian Neculița Hagi Radu, că „această carte să fie ferită de papistași"[43]. Exemplarul îi aparținuse, în 1747, lui Radu Hagi. Epoca dovedea succesul incontestabil al cărții lui Maxim Peloponeziacul în rândul neuniților din Șcheii Brașovului. De asemenea, în același mediu șcheian au mai circulat alte două exemplare ale aceleiași lucrări. Primul a fost semnat în 1755 de Radu Boghici, iar în anul 1783 pe același exemplar scria Teodor Hagi Radu. Al doilea, completat și adnotat în 1719, îi aparținuse preotului Toader Băran; exemplarul a intrat ulterior în colecția ginerului său Simion Hârș[44]. Aceste exemplare se adaugă celui menționat în Tălmăcel, în anul 1761.

Considerații finale

Prima replică intelectuală coerentă, argumentată cu armele adversarului din cultura modernă ecleziastică, *Floarea adevărului*, o lucrare polemică, a fost reacția locală, provincială ardeleană la polemica teologică între Răsărit și Apus. Teologii, învățații de la sud de Carpați au intrat primii în această dispută teologică, intelectuală a vremii lor sprijiniți de mecenatul cultural al unei elite politice culte, între care s-a remarcat Constantin Brâncoveanu. Credem că a existat din partea elitei politice din Țara Românească dorința de sprijinire a cărturărimii vremii (să nu uităm un amănunt important Antim Ivireanul era originar din Georgia, iar Maxim Peloponeziacul era grec), care era încurajată să-și fundamenteze o poziție teologică antilatină pentru a intra în disputa contra catolicilor, pe fondul neîncrederii în fața expansiunii habsburgice și ca urmare a unei tendințe de orientare către Rusia. Fără a intra în aceste detalii politice, noi am dorit doar să evidențiem unul din elementele care confirmă acea efervescență a culturii scrise proprie epocii brâncovene, care a avut ecou, impact chiar în durată lungă, în cultura modernă a ardelenilor.

Cert este că lucrarea anticatolică, mai degrabă

antipapală, a lui Maxim Peloponeziacul a avut o largă răspândire în Transilvania și Maramureș, în mediul neunit și unit, în lumea preoțimii rurale, precum și în universul locuitorilor din orașe. Brașovul, Galda, Oradea și Sighetul ramân exemple elocvente.

În mediul elitei blăjene, lucrarea a stârnit atenție și reacție, a determinat și moblizat formularea unor replici. Lucrarea *Despre articulușurile ceale de price* a lui Gherontie Cotore și *Floarea adevărului* depun mărturie în acest sens[45]. O carte păstrată în fondul Bibliotecii Seminarului Greco-Catolic din Blaj, care poartă amprenta unor lecturi repetate, insistente, la care profesori și elevi vedem că s-au raportat emoțional de-a lungul vremii, arată că tezele învățatului grec au rămas în atenția lumii unite ardelene. De asemenea, gestul simbolic al Academiei Române de a dona această carte Bibliotecii Mitropoliei greco-catolice, în 1933, evidențiază impactul pe care a avut-o acestă lucrare în cultura română ardeleană, până în perioada interbelică.

Note:

1. Gheorghe Gorun, *The instauration of Austrian domination in Transylvania. A case of European Integration*, în vol. Laura Stanciu, Cosmin Popa Gorjanu (ed.), *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity*, Cluj- Napoca, Mega Publishing House, 2013, p. 14-27.
2. Remus Câmpeanu, *Unire religioasă şi mental public la începuturile catolicismului românesc din Transilvania*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 10/II, 2006, p. 93-102.
3. Bogdan Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman şi Europa Creştină*, Iaşi, *Polirom*, 2012, p. 60-67; Radu Nedici, *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea. Biserică şi comunitate*, Bucureşti, Editura Universității din Bucureşti, 2013, p. 191.
4. Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, vol. 2, Bucureşti, 1930 (reprint Bucureşti, 1995), p. 7.
5. Titlul ei complet este: *Carte sau lumina cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dejghinării papistaşilor, descoperită şi aşezată de prea Învățatul Ieromonah Maxim Peloponeziacul. Acum întâi tipărită pe limba Rumânească cu porunca şi toată cheltuiala a prea luminatului şi învățatului Domn şi Oblăduitoriu a toată Țara Rumânească Ioan Constantin B[asarab] B[râncoveanu] Voevod. Purtând cârma Pravoslaviei, Prea Sfințitul Mitropolit Chir Teodosie. Şi s-au tipărit în Tipografia Domnească în Sfânta Mănăstire în Snagov. La anul Mântuirii lumii 1699, în luna lui aprilie*, în Ion Bianu, Nerva Hodoş şi Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche*, vol. I, Bucureşti, 1903 (în continuare BRV), p.2*97.* Oana-Mădălina Popescu, *Mărturii despre sfântul Constantin Brâncoveanu*, pe www. Teologieşiviață. ro [accesat în octombrie 2014], p. 160.
6. Dumitru Stăniloaie, *Viața şi activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului şi legăturile lui cu Țările Româneşti*. Teză de doctorat cu o prefață de V. Loichița, Cernăuți 1929, p. 44.
7. Meletiou tou Pega, *Orthodoxos Didaskalia* [...], ediția a II-a a lucrării se reedita, de altfel, la Bucureşti, în limba greacă, în 1769, vezi BRV, vol. II (1717-1808), p. 193-194.
8. Visarion de la Sâmbăta de Sus, *Întrebări şi răspunsuri despre legea a treia ce s-a izvodit adică Uniia în Țara Ardealului, din 1746*, ed. Ghenadie Enăceanu, în „Biserica Ortodoxă Română", VII/1883, pp. 497-515.
9. Laura Stanciu, *Sursele şi semnificațiile discursului identitar unit şi neunit în Transilvania anului 1746,* în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, Nr.11/II, 2007, p. 144-160.
10. Radu Tempea, *Istoria sfintei besereci a Scheilor Braşovului.* Ediția a II-a, îngrijită de Octavian Şchiau şi Livia Bot, Cluj-Napoca, Editura Renaşterea, 2010, p. 85.
11. Visarion de la Sâmbăta de Sus, *Întrebări şi răspunsuri despre legea a treia,* pp. 497-515. E. Ch. Suttner, *Teologie şi biserică la români, de la încreştinare până în secolul XX*, Târgu Lăpuş, 2011, pp. 205-206.
12. Pentru influența lui Maxim Peloponeziacul asupra lui Visarion de la Sâmbăta de Sus, vezi în *Întrebări şi răspunsuri despre legea a treia*, p. 500, 501, 511. Referindu-se la Sfânta Scriptură, la p. 501, de exemplu, Visarion de la Sâmbăta reproducea unul dintre fragmentele cărții lui M. Peloponeziacul, *Carte sau Lumină*, de la p. 2v., unde se purta polemica privitoare la primatul papal.
13. Visarion de la Sâmbăta de Sus, *Întrebări şi răspunsuri despre legea a treia*, p. 510: „Că legea părinților voştri chuliți, tocma în potriva credinței vóstre".
14. Gherontie Cotore, *Despre articulușurile ceale de price*, Cuvânt înainte, Rezumat, Bibliografie Selectivă, Indici, Ediție îngrijită: Laura Stanciu, Prefață: Iacob Mârza, Alba Iulia, 2000, p. 59, 88: „Biserica Răsăritului una iaste cu a Apusului".
15. „Noi înfățişăm Sfânta Unire (cu argumente) din cărțile româneşti. Căci am dat de nişte cărți foarte vechi, imprimate în Țara Românească, pe care nici ei nu le pot respinge, în care am găsit limpede Sfânta Unire". Apud I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean (1697-1792),* Bucureşti, 2001, p. 243-244, 434.
16. Meda Diana Hotea, Cristian Barta (ed.), *Floarea adevărului pentru pacea şi dragostea de obşte, din grădinile Sfintelor Scripturi prin marea strădanie cucernicilor între ieromonaşi în mânăstirea Sfintei Troițe dela Blaj, acum întâi culeasă, carea luminat arată: cum Unirea alta nu*

easte fără numai credința și învățătura Sfinților Părinți, Cluj Napoca, 2004, p. 110-111(în continuare, *Floarea adevărului*). Vezi și C. Barta, „Studiu istorico-teologic", în *Floarea adevărului*, p. 39-40.
17. Laura Stanciu, *Floarea adevărului (1750) - prima tipăritură a Blajului – și sursele sale de ispirație*, în *Transilvania*, nr. 5-6, 2013, p. 31-36.
18. Teodor Bodogae, *Despre cunoștințele teologice ale preoților români de acum 200 de ani. Semnificația unui manuscris*, Sibiu, 1944, p. LV-LVIII.
19. Maxim Peloponeziacul, *Carte sau lumina* [1699], f.2^{v}.
20. *Ibidem*, f. 5^{v}.
21. *Ibidem*, f.14v.
22. *Ibidem*, f. 22^{r}.
23. *Ibidem*, f.106^{r}.
24. *Ibidem*, f 108^{r}.
25. *Ibidem*, f.99^{r}.
26. *Ibidem*, f 108^{r}.
27. Ioana Cristache Panait, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania*, București, Editura Biblioteca, 1998, p. 13. Eadem, *Carte, artă și istorie în Transilvania secolului al XVIII-lea. Un capitol al difuzării culturii brâncovenești*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria artă plastică*, 1989, nr. 36, p. 39-52.
28. Eadem, *Circulația cărților bisericești tipărite la Vâlcea și în alte tipografii din părțile noastre în Transilvania secolului al XVIII-lea,* în *Mitropolia Olteniei*, XXIX, nr. 10-12, 1977, p. 739. Mai recent, Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române. Filiala Cluj Napoca*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, p. 184-185.
29. Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor,* p. 171.
30. Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi*, p. 313.
31. *Eadem*, p. 183-186.
32. Laura Stanciu, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760-1821)*, Cluj Napoca, Risoprint, 2003, p. 557. Adina Chirilă, în *Relația dintre Carte sau Lumină, Snagov 1699 și Procanon alcătuit și întocmit de Petru Maior, 1783*, susține că Petru Maior a folosit în 1783 lucrarea lui Maxim Peloponezianul drept model în discursul său împotriva supremației papale. Departe de mine intenția polemică, țin totuși să menționez că, sunt convinsă că lucrarea celebrului teolog grec, concurent al teologiei Unirii o cunoștea Maior, dar cred că afirmația colegei noastre este o exagerare. Pentru contextul în care apare opera de polemică teologică a lui Petru Maior, vezi și Balázs Trencsényi and Michal Kopeček (ed.), *Discourses of collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries, Late Enlightenment - Emergence of the Modern National Idea*, Budapest-New York, Central European University Press, 2006, p. 169-170.
33. Petru Maior, *Procanonul*, ediția a II-a îngrijită de Pr. dr. Grigorie T. Marcu, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1948, p. 33-34.
34. Lucian Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea.* Ediție îngrijită de George Ivaşcu, București. Editura Științifică, 1966, p.188-199; Maria Protase, *Semnificația politică a „Procanonului" lui Petru Maior*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Philologia*, 1963, fasc. 2, p. 61-66; Idem, *Le „Procanon" de Petru Maior, réplique sud-est européen des attaques antipapales du XVIII-e siècle*, în *Revue des Études sud-est Européennes*, XI, 1973, nr. 1, p. 39–56; eadem, *Petru Maior un ctitor de conştiințe*, București, Minerva, 1973, p. 79 - 95.
35. Laura Stanciu, *Biografia unei atitudini,* p. 146-147, 210-211; eadem, *Despre rolul lui Petru Maior în Şcoala Ardeleană*, în Cornel Sigmirean, Corina Teodor (ed.), *Petru Maior și iluminismul Europei centrale*, Târgu Mureș, Editura Universității „Petru Maior", 2011, p. 143-164.
36. Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, vol. 2, București, 1930 (reprint București, 1995), p. 98.
37. Idem, *Ceva despre episcopul maramureșan Iosif Stoica. Câteva fragmente de vechi cazanii românești*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II. Tom XXXVI, București, 1913, p. 3.
38. Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi*, p.185.
39. *Eadem*, p. 185. Eadem, *Carte românească veche în biblioteca lui Ioan Micu Moldovan*, în vol. *Şcoala Ardeleană,* VII/2013 [ed. Remus Câmpeanu, Attila Varga, Florin Jula], Oradea, 2014, p. 46.
40. *Eadem*, p. 49.
41. Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi*, p.184.
42. Exemplarul se află azi în fondul Bibliotecii Centrale Universitare din București, vezi Ioana Cristache Panait, *Circulația cărții vechi bucureștene*, p. 53.
43. Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi,* p. 184.
44. Ioana Cristache Panait, *Circulația cărții vechi bucureștene*, p. 13.
45. Laura Stanciu, *Pionierii Blajului sau despre prima generație a Şcolii Ardelene*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol"*, 2012, p. 225-242.

Bibliography:

Bianu, Ion, Hodoș Nerva, Simonescu, Dan, *Bibliografia Românească Veche/The Old Romanian Bibliography*, vol. I, București, 1903.
Bodogae, Teodor, *Despre cunoștințele teologice ale preoților români de acum 200 de ani. Semnificația unui manuscris/About the Romanian Priests' Theological Knowledge Existing Twio Hundred Years Ago: The Significance of a Manuscript*, Sibiu, 1944.
Cotore, Gherontie, *Despre articulușurile ceale de price/ About the Articles of Florence*, Cuvânt înainte,

Rezumat, Bibliografie Selectivă, Indici, Ediție îngrijită: Laura Stanciu, Prefață: Iacob Mârza, Alba Iulia, 2000.

Gorun, Gheorghe, *The instauration of Austrian domination in Transylvania. A case of European Integration*, în vol. Laura Stanciu, Cosmin Popa Gorjanu (ed.), *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity*, Cluj- Napoca, Mega Publishing House, 2013.

Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești/ The Romanian Church History*, vol. 2, București, 1930 (reprint București, 1995).

Hotea, Meda Diana, Barta, Cristian (ed.), *Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște,din grădinile Sfintelor Scripturi prin marea strădanie cucernicilor între ieromonași în mânăstirea Sfintei Troițe dela Blaj, acum întâi culeasă, carea luminat arată: cum Unirea alta nu easte fără numai credința și învățătura Sfinților Părinți/The Flower of Truth for the Peace and Love of the Community from Gardens of the Holy Writs by Means of the Endeavour of the Devoted Priests in The Monastery of Holy Trinity, Blaj, Collected Now for the First Time, Enlightening the Fact that: There Is No Union without Faith and the Holy Parents' Instruction*, Cluj Napoca, 2004.

Petru Maior, *Procanonul/ Procanon,* the Second Edition, ed. by Pr. dr. Grigorie T. Marcu, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1948.

Murgescu, Bogdan, „Confessional Polemics and Political Imperatives in the Romanian Principalities (Late 17th - Early 18th Centuries)", în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (eds.), Church and Society in Central and Eastern Europe, Cluj-Napoca, EFES, 1998.

Murgescu, Bogdan, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa Creștină/*The Romanian Principalities betwen the Otoman Empire and the Christian Europe, Iași, *Polirom*, 2012.

Nedici, Radu, *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea. Biserică și comunitate/The formation of Greek Catholic confessional identity in Eighteenth century Transylvania. Church and community*, București, Editura Universității din București, 2013.

Panait, Ioana Cristache, *Carte, artă și istorie în Transilvania secolului al XVIII-lea. Un capitol al difuzării culturii brâncovenești/The Book, Art and History in Eighteenth Century Transylvania*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria artă plastică*, 1989, nr. 36.

Panait, Ioana Cristache, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania/The old Book Circulation from Bukarest in Transylvania*, București, Editura Biblioteca, 1998.

Peloponezianul, Maxim, *Carte sau Lumină cu dreapte dovediri din dogmele Besearecii Răsăritului asupra dejghinării Papistașilor/Book or Light with Fair Proofs in the Doctrine of the Eastern Church upon the Catholics' Disunion*, Snagov, 1699.

Stanciu, Laura, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760-18219))/ The Biography of an Attitude: Petru Maior (1760-1821).* Prefață de Iacob Mârza, Cluj Napoca, 2003.

Stanciu, Laura, *Sursele și semnificațiile discursului identitar unit și neunit în Transilvania anului 1746/ The sources and meanings of identitary Uniate and Orthodox discourse in Transylvania of 1746*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, Nr.11/II, 2007.

Stanciu, Laura, *Pionierii Blajului sau despre prima generație a Școlii Ardelene/ Pioneers of Blaj or about the First Generation of the Transylvanian School*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol"*, 2012.

Stanciu, Laura, *Floarea adevărului (1750) - prima tipăritură a Blajului – și sursele sale de ispirație/ The Flower of Truth (1750) - the first book of Blaj and his inspiration sources*, în *Transilvania*, nr. 5-6, 2013.

Suttner, Ernst Christoph, *Kirche und Theologie bei den Rumänen von der Christianisierung bis zum 20. Jahrhundert.* Freiburg: Institut für Ökumenische Studien der Universität Freiburg Schweiz, 2009.

Teodor, Pompiliu, *The Romanians from Transylvania between the Tradition of the Eastern Church, the Counter Reformation and the Catholic Reformation*, in *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Edited by Maria Crăciun and Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1995.

Trencsényi, Balázs, and Kopeček, Michal (ed.), *Discourses of collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945).Texts and Commentaries, Late Enlightenment - Emergence of the Modern National Idea*, Budapest-New York, Central European University Press, 2006.

Urs, Otilia, *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române. Filiala Cluj Napoca/ The Romanian Old Books Catalog from The Academic Library from Cluj Napoca*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011.

Visarion de la Sâmbăta de Sus, *Întrebări și răspunsuri despre legea a treia ce s-a izvodit adică Uniia în Țara Ardealului din 1746/ Questions and Answers about the Third Law, the Union from Transylvania in 1746*, ed. Ghenadie Enăceanu, în *Biserica Ortodoxă Română*, VII/1883.

Zoltán, I. Tóth, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean (1697-1792)/The First Romanian nationalism Century,* București, 2001.